

**НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ УПОТРЕБАТА
НА НЯКОИ НЕЛИЧНИ ГЛАГОЛНИ ФОРМИ
В ТАКА НАРЕЧЕНИЯ КЕСАРИЕВ ПРЕПИС
НА ПАИСИЕВАТА „ИСТОРИЯ“**

Ани Кемалова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**OBSERVATIONS ON THE USE OF SOME IMPERSONAL VERB
FORMS IN THE KESARIEV COPY OF PAISII'S HISTORY**

Ani Kemalova

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The article presents a manuscript which has not yet been studied in depth so far. It is known as known as Kesariy's transcript of Paisii Hilendarski's *Slavonic-Bulgarian History*.

The object of examination are the non-personal verb forms (variable and invariable). More particularly, attention is paid to the inconsistency of the use of the infinitive, the present and the past participle. Emphasis is given to examples warning of the fading of participial semantics.

Key words: History of Bulgarian language, Paisii Hilendarski, *Slavonic-Bulgarian History*, Kesariy, uninflected verb forms

В сбирката на НБКМ под сигнатурен номер 1235 се съхранява ръкопис, чието съдържание се смята за препис – преправка на „История славянобългарска“.

Книгата съдържа 64 написани листа, които са пагинирани с буквени означения от .л. (1) до .ѡл. (61). Разминаването в броя на листовите и номерацията идва от грешка при лист 32, където вместо .лв. погрешно е повторен .кф. (29). Върху страниците е отразена по-късна цифрова номерация (97 – 170), съответстваща на цялостния архивен масив, към който се е числял ръкописът. В края на първата страница с

комбинация от латински и кирилски букви авторът е изписал LATOPHS SLABIANO-bOLGAR!

За ръкописа научаваме от Описа на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, том IV (Стоянов, Кодов 1971: 78 – 79). По-късно някои автори го споменават, но без да се задълбочават в съдържанието му (Тодоров 1985).

Сравнително оскъдните текстологични наблюдения върху текста на този ръкопис откриват следи от Царственика на Христаки Павлович от 1844 г. (Стоянов, Кодов 1971: 79) и от т.нар. Рилска преправка от 1825 г. (Радев 2012: 15, 20, 25; Стоянов, Кодов 1971: 79). За автор на ръкопис 1235 се посочва роденият в Казанлък възрожденец и учител Кесарий поп Василев (ок. 1085 – 1862), чиято просветна и литературна дейност преминава основно в Пазарджик, поради което текстът е наречен „Кесариев препис“. В ръкописа не се откриват податки за създателя му, но в подкрепа на Кесариевото авторство се изтъкват няколко косвени мотива. Първият е свързан с факта, че преписът на „Историята“ е бил част от личния архив на Кесарий поп Василев и по страниците му не се откриват приписки, които да насочват към друг евентуален автор. По-съществено се оказва наблюдението, че почеркът на Кесарий от неговата лична кореспонденция и творчество съвпада с този (с изключение на няколко страници, които са написани от един или двама други преписвачи) на разглеждания препис. Биографията на възрожденеца добавя допълнителна тежест на тези твърдения – бил е ученик на Неофит Рилски, пребивавал е известно време в Рилската обител, където е имал възможност да се запознае с текста на „Рилската преправка“ (Стоянов, Кодов 1971; Радев 2012: 14 и др.).

Както може да се предположи от заглавието на доклад (Даринка Караджова: Кесариев ли е Пазарджишкият препис на Паисиевата история?), изнесен на Международната научна конференция в Благоевград, състояла се на 20 – 21 септември 2012 г., тезата за авторството на Кесарий поп Василев вече среща несъгласие (Благоевград, 2012).

По отношение на времето на създаване на ръкописа също има известно колебание. Стоянов и Кодов посочват 1840 – 1841 година, като свързват това с „...първото учителствуване на Кесарий поп Василев в Пазарджик“ (Стоянов, Кодов 1971: 79). Радев изказва предположение за 30-те години на XIX в. и подкрепя твърдението си със своето наблюдение, че Панагюрският препис (датиран от преди 1839 г.) има за своя основа Кесариевата книга, а не обратно (Радев 2012: 246).

Без съмнение проблемите около текстологията на преписите и преправките на Паисиевата „История“ са много и в това отношение

ръкопис 1235 не прави изключение. Та нали самият Хилендарски монах е призовал неговата книжица да се преписва и така е вдъхновил следовниците си.

Вероятно Кесариевият препис е от късните преправки на „Историята“, които представляват компилации, възникнали като своеобразна мозайка от оригиналния Паисиев текст, „История во кратце о болгарском народе словенском“ на йеросхимонах Спиридон Рилски, която е била завършена през 1792 година (Аретов 2005: 98), Рилската преправка от 1825 г. и др. В конкретния разглеждан текст не без значение е и личният творчески принос на автора (Радев 2012: 249).

Макар и недостатъчни, генеалогичните изследвания върху рода текстове, свързани с творбата на Паисий Хилендарски, многократно надвишават броя на чисто езиковите анализи. И сякаш фактът, че това са прекрасни новобългарски образци, остава леко пренебрегван. Още повече, че текстологичната връзка между толкова разнообразни по географски и времеви признак текстове дава възможност за сравнения както на кодификацията, така и на живата народна реч.

Във фокуса на настоящата статия са употребите на неличните глаголни форми в така познатия Кесариев препис на „История славянобългарска“, съдържащ се в ръкопис 1235 от сбирката на НБКМ. Дължа благодарност на Ротари клуб – Пазарджик, за предоставеното ми дигитално копие.

Интересът към българските нелични глаголни форми в науката е отколешен (Георгиев 1979, Първев 1963, Милетич 1934, Мирчев 1973, Харалампиев 1988 и други). Актуалността на въпроса се обуславя предимно от значителните промени, които настъпват с тях в езиковата ни история, както и от различните прояви и краен резултат на тези промени в българските народни говори.

По отношение на неличната глаголна система в разглеждания текст най-последователно използваният архаичен елемент е инфинитивът. С особено голяма фреквенция откриваме инфинитивна употреба в предисловието, което може да е белег за съобразяване с един по-стар език на евентуалния протограф.

не писах ѹчити когѡ или показати хѹдожества ѹченїа моегѡ, и
полѹчити хвалѹ (3/97)

аще навикнеши сихъ часто прочитати [...] и не будеши весьма грѣбъ
[...] егда послѣчаю вопросити ся во преждѣбвишихъ [...] дерзновенно
да имаши ѿвѣта воздати: ѿкъдоже знати можеше (3/97)

оставили онзи столбъ дѣлати (7/110)

И вамъ потребно есть знати (5/99)

И повеле народъ кланяти сѧ емъ яко Богъ (10/113)

И онъ повелѣ народомъ назвати сѧ Болгары (11/114)

и поиде пленити вселенню (11/114)

не терпя даяти данъ на всякое лѣто семъ народъ, но възхотѣ отмести-
ти имъ (12/115)

И обеща сѧ Декефаль римляномъ данъ даяти на всякое лѣто; повелѣ
сотворити (13/116)

Начать тайно зло совѣщавати, послѣ явѣ брань сотвориша; не можахъ
римляни терпѣти; посла [...] женъ свою молити брата своего (14/117)

И другий градъ хотѣше создати во имя свое, и повеле народъ носити
камень, но запрещенно възѣсть емъ во снѣ не сотворити камо градъ,
(15/118)

Замяна на инфинитив с да-конструкция

Чти історію сію да познаеши міра сегѡ свету. (4/98)

и должен си да навчишь перво славянскаго язъика потомъ зчи другаго.
(5/99)

какво иска Богъ да наполне (6/100)

бѣгали токмо да сохранять животъ свой (6/100)

и иска да оставе славная память (6/100)

на кою страна да сѧ населять (6/100)

заповѣда да сѧ насели (6/100)

молю [...] да не погъбишъ его (15/118)

совѣщали са да просятъ в царя Валента да псетътъ ихъ (16/119)

Ако вѣдѣ паки потопъ или огнь на земли да не можетъ Бгъ да на погубе (7/110)

И послъшали его вси члцъи градски да соградѣтъ столпъ (7/110)

не имал неговъ домъ и синовете мѣ да помагатъ на онии столпъ (7/110)

Макар и по-малобройни, случаите на да-конструкция показват значително разклащане на глаголната инфинитивна семантика, изразена чрез синтетична форма.

Колебание между старата и по-новата форма се наблюдава дори и в рамките на един абзац: Повѣле емъ в Солзиѣ жити, а совѣтницъи Констандинъви роптахъ на нь и описахъ князем солзиискъим да сотворятъ тако же хоцътъ (15/118).

Очаквано за езика на един новобългарски текст от причастията най-сериозно присъствие има миналото деятелно второ (елово). И то, без да се обръща специално внимание на участието му в сложни глаголни форми от типа на условно наклонение или перфект: Не взи повѣдиль Трапанъ Декефала, аще не взи хрстианския воинъи билъи с Трапаном (13/116) виждат се да е билъ в римската войска и стъи великомъченик Евстатий сиреч Плакида (13/116). Употреби от цитирания по-горе тип не са специално изследвани, защото, както е известно, те показват в значителна степен устойчивост в цялата българска езикова история. Поинтересни в случая са употребите на несвидетелските (преизказни) глаголни форми.

Елово причастие като преизказност е използвано твърде неравномерно. Трудно е да се определи действителният превес на свидетелските или несвидетелските глаголни форми, ако не се направи пълно преброяване:

Тогасъ хоратили родъ чловѣческый единъ яззык една вѣра: Но!:

Змре Нои, отфарлиха людие страхъ божи и трагнаха по свой похоть дондеже подвигоша Бога на гнѣвъ (6/100)

В някои от примерите ясно се вижда как в рамките на едно изречение се редуват свидетелски и несвидетелски форми:

онъ загради въ вълонъ крепость и црствова въ немъ [...] направи сребро на пари: той оръжие войнское извади лъкъ и стрела копие мечъ, Но! Той перво вдигнал войска [...] собралъ род, (7/110)

Тако намисли Немвротъ богопротивное дѣло. Но! И послашали его вси члцы градски да соградѣтъ столпъ (7/101)

Токмо в неговъ домъ останалъ онзи старъ яззыкъ; Онъ же повѣди ихъ и вси заплѣнилъ (17/120)

И в използването на елови преизказни форми би могло да се търси зависимост от евентуалния източник. Например в частта, описваща родословието на Афет и неговите седмина синове, почти всички глаголи са в свидетелска форма (предимно аористни). Същото се наблюдава и при летописната част по Йоан Зонар (8/102), в частта на историка Стриковский: По мало времѣ поставиша себѣ крала именем Илирик (9/112); в летописа на френския историк Бофиер (Буфиер, Буефир) и др.: По Бладилии наста третий кралъ именемъ Коледа. Той бяше весьма нечестивъ (10/113).

Тук само ще вметна една интересна интерполация на преписвача, която е графично отделена от основния текст чрез квадратни скоби от самия него: [В нѣинѣшное время ругаютъ ся греки и Болгары софианом глаголютъ имъ шопъ, которзи не знаютъ что толкзеть София, София же толкзетъ ся премъдрость] (9/112). Това е един не толкова често срещан случай, в който авторът на конкретното копие държи да осведоми читателя за своята творческа намеса в текста.

След около 3 листа прекъсване отново се появяват преизказни форми, но отново непоследователно: И обѣщали ся царъ Валентъ греком и римляном помощникомъ бѣти на войнѣ. И абие повелѣлъ Валентъ болгаромъ преити Дзнай, в Загорию населити ся [...] Тако болгары пришли Дзнаѣ, а дрвгина от болгаръ осталзи [...] И стали въ великаго самовластина и населили ся пространно всехъ мѣстахъ (16/119);

и всѣ разорилъ и опустошилъ [...] обтеклъ его в нѣкиа тѣсниа мѣста, и изъсѣкоша греческую армию (18/121). Последният пример също илюстрира колебание в рамките на едно изречение.

Минало деятелно причастие 1-во (нататък МДП 1) има твърде оскъдна архаична (и то с известна условност) употреба. Например:

Мосохъ по потоупъ изшедь из Вавилона, во азии и Европѣ [...] посади на свое имѣ града Мосха или Москва (8/111)

Совравъ Теодосий силною воинѣ посла противъ Болгаръ (16/119)

Значително по-често (в сравнение с горната група) откриваме МДП 1, преминало през субстантивация или адективация. В тази си употреба то винаги е в сложна форма на склонение и с основа на **ш-**, **вш-**, с което се доближава до остатъците в днешния български език:

и оставшиѣ воинство его со собою взя (11/114)

А Траянъ собра весь родъ оставшии и присели ихъ в Далмацию (13/116)

Оставшии Болгари, далматъи, славени, роксоланъи сотвориша окопъ (13/116)

С най-голяма фреквентност са неправилните употреби на МДП 1. Тук добре се илюстрира разклащането на причастната семантика и постепенната ѝ подмяна с глаголна такава. Най-често тази „неправилност“ се изразява в това, че причастието и глаголното сказуемо са съчетани със съюз или самото причастие замества глагола:

Драгичъ да отмстѣтъ Догобардъ за Алецековъ кровь [...] побѣдивъ Догобарда и плѣнилъ всю землю его;

И пославъ Императоръ Изстинъ царю греческомъ, онъ разнесъ ихъ по Аморию и Армению;

и не возмогъ императоръ противъ имъ статъи, но пославъ болгаром полна колесницъ со златом и даръи много цѣнныи и сотвори с ним миръ (17/120).

Тривелий же собрав военачалников, и войнъ воздвигъ великъю, и повѣдывъ Теверина и взѣавъ Констандинополя и поставивъ Истиниана на царство (18/121).

Ето още един много показателен пример:

Тривелий же крал болгарский сожале, и собравъ силнью воинъ и приспѣль в помощь христианом и напал на Сарацѣнѣ крѣпко (19/122).

Звѣдав же краль Декефаль яко грядеть на него Траѣанъ съ великою силою, и той посла на восточнью и севернъ странъ и призва сего славѣанскаго народа Болгаров, рессовъ, и алановъ, сарматовъ [...] (13/116)

От примера Онъ испервъ брань творивъ съ Македонскихъ црей и повѣдзы ихъ (10/113) се вижда, че смисълът на предпоставеност на причастното действие спрямо глаголното се е загубил и се доуточнява чрез наречието испервъ. Това е твърде показателно за формализирането на подобна причастна употреба и превръщането ѝ в чисто вербална, родееща се с аориста по белега на миналата си основа.

Сегашно деятелно причастие (нататък СДП) има значително по-малко употреби в разглеждания ръкопис.

Архаична употреба на СДП откриваме рядко, например: И постопаѣ дне от дне достигоша Карваскихъ горахъ (8/111). Също и малко по-долу на същия лист: И вмножиша сѣ народи мосхали или московцѣ постопаѣ дне от дне в полвнощнаѣ страна. Макар и да са далече от структурно-формално гледище, тези употреби създават усещането за деепричастие, което пък от своя страна, както знаем, в СБЕ функционално (а и донякъде формално, поради своята неизменяемост) се сближава с наречието.

Субстантивирани и адективирани сегашни деятелни причастия на основа -щ- също не липсват: Какъ господствующихъ и гордящихсяъ ѿ народѣ и языка силнагѡ не превдольнѣнїи во бранѣхъ (4/98).

Значително по-редки (особено сравнени с тези на МДП 1) са архаичните „неправилни“ употреби, които илюстрират семантична подмяна с глагол:

и не могий побѣдѣти ихъ и сотвори миръ с ним (13/116).

Сегашно страдателно причастие – открива се сравнително рядко, предимно в пасивни конструкции или като прилагателно: да не будем посмеваемѣй и зкоряемѣй (5/99); Но от Констандина гонимъ бя (15/118); и не ли са биле славни и храбри и слышимъи по вселенная (5/99).

Миналите страдателни причастия не са разглеждани също по причина на тяхната устойчивост по отношение на употреба и форма в развойните етапи на българския език.

Традиционно причастията се причисляват към глаголната система, включени в общото наименование **нелични глаголни форми**. Тази систематика се базира на тяхната глаголна основа и функционирането им в езиковата система, като се оставя на заден план тяхната хибридна структура (глаголна основа и именен формант). Не може обаче да се пренебрегва фактът, че сериозните промени, които претърпяват във времето, говорят за кръвната връзка с именната система. И това вероятно се оказва решаващо за тяхната съдба.

Изнесените данни не претендират за изчерпателност, но са едно начало за бъдещо по-детайлно и задълбочено изследване на неличната глаголна система в късните етапи от развоя на езика ни и в частност на крайно интересните превъплъщения на причастията.

При работата с текста на Кесариевия препис се добива усещане за някаква особена връзка и препокриване между езика и съдържанието на тази книга. В Паисиевата „История“ откриваме една трогателна носталгия по миналото на нашия народ и държава и макар да виждаме някои исторически неточности и несъответствия, ставаме подвластни на патриотичния патос и свещения завет да пазим родовата памет, защото няма бъдеще без история. По подобен начин би могла да се усети тази носталгия към „стария език“. Макар да ги виждаме тук в известна степен нестройни и „неправилни“, тези архаични парадигми ни припомнят, че всяко ново качество в езика ни днес е в силна родова връзка с отминалото и вече позабравено такова. Защото няма бъдеще без история – както при хората, така и в езика!

ЛИТЕРАТУРА

- Аретов 2005:** Two Greek „Figures“ in the History of Monk Spyridon. – *Études Balkaniques*, 2005, № 4, p. 97 – 109.
- Георгиев 1979:** Георгиев, Вл. Остатъци от старобългарското минало деятелно причастие първо. // *Български език*, 1979, № 6, 491 – 493.
- Милетич 1934:** Милетич, Л. Към историята на инфинитива в българския език. // *Македонски преглед*, 1934, № 2, 1 – 8.
- Мирчев 1973:** Мирчев, К. За развоја на съчетанията кетъ + инф. в българския език. // В: *Славистичен сборник*. София, 1973, 69 – 72.
- Първев 1963:** Първев, Хр. Към въпроса за възстановяването на сегашното деятелно причастие в съвременния книжовен български език. // В: *Славистични студии*. София, 1963, 131 – 147.
- Радев 2012:** Летопис славяноболгар. Кесариевият препис на „История славяноболгарска“. Акад. Иван Радев, предговор, редакция и бележки. 296 стр.
- Стоянов, Кодов 1971:** Стоянов, М., Хр. Кодов. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. 4. София, 1971, 78 – 79.
- Годоров 1985:** Годоров, Ил. Неизвестен препис на Паисиевата история в Хилендарския манастир. // *Старобългарска литература*, 1985, № 18, 193 – 203.
- Харалампиев 1988:** Харалампиев, Ив. Из диахронната проблематика на българския глагол. // *Български език*, 1988, № 5, 395 – 397.
- Благоевград, 2012:** http://kulturni-novini.info/news.php?page=news_show&nid=15388&sid=5